

FEMINISTIČKA KRITIKA MULTIKULTURALIZMA

Milan MESIĆ
Filozofski fakultet, Zagreb

UDK: 316.734:141.72
Prethodno priopćenje

Primljeno: 19. 4. 2005.

U članku se predlaže razlikovanje triju vrsta feminističkih kritika multikulturalizma. Prva upozorava na to da inzistiranje na kulturnoj različitosti i njezinu priznavanju kao najvažnijem pitanju socijalne pravde prikriva temeljnija pitanja materijalne deprivacije, eksploatacije i ekonomske marginalizacije. Druga vrsta usmjerena je na 'politiku identiteta', shvaćenu u esencijalističkom smislu, po kojem rasa, klasa, rod ili kultura osigurava osnovu političkih interesa i grupnoga jedinstva. Najviše se, međutim, rasprava vodi oko tvrdnje (Susan Moller Okin) da multikulturalizam u svom zalaganju za grupna prava zanemaruje interese žena, štoviše da potkopava dostignuća emancipacije žena na Zapadu. Multikulturalisti odbacuju sve tri optužbe, premda se mnogi načelno slažu s tim da liberalno egalitarni pristup multikulturalizmu mora pažljivo razmotriti međugrupne nejednakosti, posebno rodne naravi, u ispitivanju legitimnosti manjinskih grupnih prava. Članak utvrđuje da su zapadne teoretičarke glavne struje feminizma s pravom upozorile na ozbiljne opasnosti koje donosi multikulturalizam – s politikom grupnih prava i priznavanja čak i ekstremnih 'kulturnih' praksi – za socijalnu poziciju i perspektive rasno-etničkih (manjinskih) žena, barem u zapadnim liberalnim imigracijskim društvima. Pri tome su, međutim, s jedne strane, reducirale vrlo različite koncepcije multikulturalizma, od kojih su neke eksplicitno kritične spram esencijalističke politike identiteta. S druge strane, upale su u prosvjetiteljsku zamku univerzaliziranja svoje socijalne lokacije na sve žene, ignorirajući različita rasna i kulturna iskustva manjinskih žena, što potonje sve više odvaja od glavne struje feminizma.

Ključne riječi: multikulturalizam, feminizam (glavnoga toka), grupna prava, grupna autonomija, socijalna pravda, rod, kultura, religija, rasno-etničke grupe

Milan Mesić, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu, I. Lučića 3, 10000 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: milan.mesic1@zg.htnet.hr

UVOD

Više istaknutih zapadnjačkih feministica izrazilo je u posljednje vrijeme negativan stav spram multikulturalizma. One su uvjerene da grupna prava rasnih i etničkih zajednica i nacionalnih manjina, koje je multikulturalizam izborio od većinskih multikulturalnih društava, zapravo pogoršavaju položaj najranjivijih članova, u prvom redu žena, tih zajednica. Katha Pollitt (1999., 27) dopušta da se feminizam i multikulturalizam mogu naći kao saveznici u akademskoj politici, gdje se bijele žene, zajedno s manjinskim ženama i muškarcima, sučeljavaju sa zajedničkim neprijateljima (Velike knjige, mrtvi bijeli muškarci, mreže starih momaka, diskriminacija na poslu itd.).¹ No kao političke vizije o svijetu oni su jako udaljeni. U svom zahtjevu za jednakošću žena, feminizam se postavlja u opoziciju spram praktički svake kulture na zemlji. Drugim riječima, dok multikulturalizam zagovara poštivanje svih kulturnih tradicija, feminizam ih sve propituje i dovodi u pitanje. Bez obzira na unutarnje razlike, etički zahtjevi feminizma suprotstavljaju se kulturnom relativizmu 'grupnih prava'.

Mogu se razlučiti tri vrste feminističkih kritika uperenih protiv multikulturalizma (Herr, 2004., 77-79). Prva je društveno-ekonomske naravi i marksističko-socijalistička po svom (klasnom) duhu. Ona upozorava da prenaglašavanje kulturne afirmacije (manjinskih) grupa podriva dostignuća i daljnje napore društva na unapređenju društveno-ekonomske jednakosti članova manjinskih deprivilegiranih grupa. Inzistiranje na kulturnoj različitosti i njezinu priznanju kao najvažnijem pitanju socijalne pravde prikriva (temeljnija) pitanja materijalne deprivacije, eksploatacije i ekonomske marginalizacije. Najpoznatija zastupnica ove kritike jest Nancy Fraser (1998., 21-24), po kojoj multikulturalizam zanemaruje socijalnu politiku preraspodjele. Autorica dokazuje da su identitetski utemeljene teorije priznavanja u sukobu s transformativnim politikama preraspodjele, jer prve promoviraju grupnu diferencijaciju, dok druge pozivaju na ukidanje ekonomskih odnosa koji podupiru grupne posebnosti. Ovu napetost Fraser naziva 'rekognicijsko-distribucijskom dilemom'.

Budući socijalna pravda danas zahtijeva i preraspodjelu i priznavanje, Fraser pokušava naći osnovu za 'kritičku teoriju priznavanja' koja 'identificira i brani samo one inačice kulturne politike različitosti koje se mogu koherentno povezati sa socijalnom politikom jednakosti'. No čini se da je to praktički teško izvedivo. Naime, jedini sistem raspodjele koji može trpjeti multikulturalizam jest liberalna država blagostanja. Međutim, on sam ne mijenja postojeću strukturu koja generira društvenu nejednakost, nego tek privremeno i površno realocira sredstva pomoći grupama u nepovoljnom socijalnom

položaju. Ako su one još k tome manjinske – rasne, etničke ili vjerske – takav sistem može produbiti stereotipe o tim grupama kao socijalno ovisnim i nesposobnim za iskorištavanje jednakih prilika i time pothranjivati neprijateljstvo (odnosno iskrivljeno priznavanje) prema njima. Zato postoji realna opasnost da multikulturalizam još i pogorša njihove društvene izgleda.

Druga vrsta feminističke kritike usmjerena je prema 'politici identiteta' (koja je, ovisno o određenju multikulturalizma, više ili manje šira od njega), shvaćenoj u esencijalističkom smislu. Dakle, kao politike koja pretpostavlja i afirmira neke zadane, čvrste, samosvojne, praktički nepromjenljive kulturne entitete. Ona počiva na pretpostavci (koju socijalni konstrukcionisti, ali i drugi, smatraju temeljno pogrešnom) da neki identitet, kao što je rasa, klasa, rod ili kultura, osigurava bitnu osnovu na kojoj se može ustanoviti ujedinjena politička fronta. Političko jedinstvo, kažu feminističke krtičarke, mora se graditi ne na identitetu ili 'krvi', nego na koalicijama i afinitetima koji proizlaze iz našega 'izbora'.

Najviše se, međutim, rasprava vodi oko treće vrste feminističke kritike multikulturalizma, najoštrije izražene. Zastupnicima multikulturalizma se, naime, zamjera da u svom zalaganju za grupna prava zanemaruju interese žena, štoviše da potkopavaju dostignuća emancipacije žena na Zapadu. Grupna prava se, dokazuju zapadnjačke feministice, uvelike iskorištavaju za podređivanje žena. Gledajući apstraktno, ona mogu izgledati pošteno, ali praktički uglavnom vode osnaživanju dominacije muških autoritarnih vođa, s tradicionalnim pogledima na svijet, u tim manjinskim kulturnim grupama. (Moramo imati na umu da se ovdje stalno radi o etničko-rasnim manjinskim grupama – imigrantskim zajednicama i indigenim narodima u zapadnim demokracijama.) Feministička kritika usmjerena je ponajprije protiv 'oštrog multikulturalizma' (Ayelet, 1998., 287), odnosno grupne autonomije. Ovaj tip multikulturalizma, kako ga vide ove feministice, daje grupama ovlasti nad njihovim članovima kroz 'široku formalnu i legalnu rekogniciju'. On se usmjeruje na pravdu među grupama, ignorirajući pravdu unutar njih. Ništa se ne čini kada grupe iskorištavaju svoju autonomiju upravo za tlačenje žena. Budući da mnoge grupe diskriminiraju žene, grupna autonomija samo cementira to stanje i otežava manjinskim djevojkama i ženama uživanje već postignutih ženskih prava u većinskim liberalnim društvima.

Ista ova kritika proširuje se i na integrativni ili 'slabi' multikulturalizam, koji ne podržava neposrednu vlast grupa nad svojim članovima (kao što je, primjerice autonomno reguliranje braka i ženidbe), neovisno o općem zakonodavstvu ze-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

mlje u kojoj te manjinske kulturne grupe žive. Taj model multikulturalizma osigurava neka druga prava manjinskih grupa: posebno predstavništvo u političkim tijelima, izuzeće članova manjina od nekih zakonskih odredbi te njihovu podobnost za programe afirmativne akcije. Njegov je prvenstveni cilj (daljnja) integracija manjinskih grupa u glavni tok društva. Ipak, upozoravaju feminističke kritike, i takav otvoreniiji koncept multikulturalizma služi održavanju postojeće poredenosti žena u privatnoj, obiteljskoj sferi manjinskih kulturnih zajednica.

FEMINISTIČKO ODBACIVANJE MANJINSKIH GRUPNIH PRAVA

Jedna od najistaknutijih feminističkih kritičarki naše treće vrste jest Susan Moller Okin. Izložit ćemo zato nešto opširnije njezine stavove, a potom i odgovore autorica i autora okupljenih u publikaciji pod naslovom *Je li multikulturalizam loš za žene?*, ali i nekih drugih, koji iznose svoje, veće ili manje, rezerve spram zapadnjačko-feminističke kritike multikulturalizma.

U tekućoj multikulturalističkoj debati jedno pitanje, kaže Susan Moller Okin (1999., 9-23), ostalo je, čini se, nezamijećeno, premda je implicitno u svim zahtjevima za kulturnim priznavanjem manjinskih etničkih i vjerskih grupa. Što se, naime, treba učiniti kada se ovi kose s normom rodne jednakosti, koju, barem formalno, prihvaćaju sve liberalno demokratske države?

Kasnih 1980-ih u Francuskoj je izbila oštra javna kontroverzija oko toga mogu li djevojke iz Magreba u školi nositi tradicionalne islamske marame za glavu. Nepokolebljivi branitelji sekularnoga obrazovanja, poduprti nekim feministicama i krajnjim desnim nacionalistima, energično su se izjasnili protiv takve prakse. Velik dio stare ljevice stao je na stranu multikulturalističkih zahtjeva za fleksibilnošću i poštivanjem različitosti, optužujući protivnike za rasizam i kulturni imperijalizam. Zanimljivo, međutim, da je gotovo istodobno jedan drugi, ali mnogo važniji, problem za mnoge francuske Arapkinje i afričke imigrantice ostao gotovo nezamijećen. Naime, tijekom 1980-ih godina francuska je vlada potihom dopustila imigrantskim muškarcima da dovedu po nekoliko svojih žena, tako da je u jednom trenutku broj poligamnih porodica u samom Parizu procijenjen na nekih 200.000. Nikakva učinkovita opozicija nije se mobilizirala protiv takva poteza vlade. To je za autoricu dobar indikator da ni u slučaju marama primarna motivacija zabrane nije proizlazila iz težnje za rodnom jednakošću.

To začuđuje utoliko više što su novinarska ispitivanja ubrzo razotkrila (što je već trebalo biti poznato) da žene poligamnih brakova smatraju takvu instituciju jedva podnošljivom (ionako nemaju izlaza) u svojim zemljama podrijetla, ali

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

ponižavajućim nametanjem u francuskoj sredini. S vremenom, kako je ubrzano raslo opterećenje na socijalno osiguranje zbog obitelji s dvadesetak ili tridesetak članova, vlada se predomislila i odlučila priznati samo jednu ženu, a ostale brakove smatrati ništavnima. No što će biti s ostalim ženama i njihovom djecom, pita se autorica. Mnoge napredne žene i muškarci, primjećuje ona, koji se protive svakoj vrsti tlačenja, brzopleto su pomislili da će feminizam s multikulturalizmom, kao pravednom stvari, lako naći zajednički jezik i interes u borbi za socijalnu pravdu. No francusko prilagođavanje poligamiji ilustrira duboku i sve veću napetost između feminizma² i multikulturalističke brige oko zaštite kulturne različitosti, odnosno grupnih prava. Ukratko, zahtjevi da se osiguraju grupna prava (bilo u smislu samouprave ili izuzeća od općih zakona) inkonzistentni su s temeljnom liberalnom vrednotom individualnih sloboda, zaključuje Okin.

Budući da mnoge kulture počivaju na dominaciji muškaraca, koja im omogućuje kontrolu nad ženama i odlučivanje o tome što su grupna vjerovanja, prakse, interesi i svete tradicije, priznavanje grupnih prava samo (p)održava takvu spolnu nejednakost i nepravdu, pa je ono nužno antifeminističko. Zastupnici grupnih prava za manjine nisu do sada obratili primjerenu pozornost ovoj kritici barem iz dva razloga. Prvo, jer zanemaruju da su manjinske kulturne grupe (kao i većinsko društvo, uostalom) rodno diferencirane (*gendered*), i drugo, jer se na bave privatnom sferom. U protivnom bilo bi razvidno da su osobne, seksualne i reproduktivne životne funkcije u središtu interesa mnogih kultura, njihovih kulturnih praksi i pravila. Što više neka kultura očekuje od žena u domaćinskim ulogama, to im manje prilika pruža za postizanje jednakosti s muškarcima u drugim sferama.

Bitna spona između kulture i roda jest temeljna usmjerenost većine kultura na kontrolu i podčinjavanje žena, kao pretpostavke poretka zajednice. Oni koji prakticiraju neke od najkontroverznijih 'kulturnih' praksi (kao što su klitoridektomija,³ poligamija, dječji⁴ i dogovoreni brakovi) ponekad otvoreno govore da su to nužna sredstva za držanje žena u pokornosti. Rjeđe se spominje 'običaj' (raširen u velikom dijelu J. Amerike te dijelovima Jugoistočne Azije i Zapadne Afrike) prisiljavanja žrtve silovanja da se uda za silovatelja. U tim kulturama na silovanje se, naime, ponajprije gleda kao na ozbiljnu štetu porodici i njezinoj časti. U Peruu je taj zakon 1991. još pogoršan. Svi sudionici u grupnom silovanju oslobađaju se od optužbe ako se jedan od njih oženi žrtvom. Možemo zamisliti sudbinu žene koja je prisiljena udati se za svoga (ili jednog od) silovatelja! U Pakistanu i dijelu Bliskog istoka žene koje iznesu optužbu za silovanje i same često budu osuđene

zbog muslimanskoga prijestupa *zina*, seksa izvan braka. Zakon dopušta bičevanje ili zatvaranje takvih žena, a kultura gleda kroz prste rođacima ako ih ubiju ili prisile na samoubojstvo da bi obnovili porodičnu čast.

Dok gotovo sve svjetske kulture imaju distinktivno patrijarhalnu prošlost, neke, uglavnom zapadnjačke, daleko su odmakle u zakonskoj zaštiti istih sloboda i prilika za žene i muškarce (premda time nisu iskorijenjeni svi oblici diskriminacije žena). Ostale kulture malo su promijenile svoje tradicionalne patrijarhalne obrasce, poglavito u tretiranju žena. Mnoge kulturne manjine, koje danas traže grupna prava, njihovi su dijelovi i svakako su patrijarhalnije od većinskih društava koja ih okružuju. Njihovi zahtjevi da im se priznaju kulturne različitosti mahom se tiču rodne nejednakosti: dječjih i dogovorenih brakova, razvoda braka (nepovoljnog za ženu), poligamije, čak i klitoridektomije.⁵ Upravo se na ta pitanja, razumljivo, većinom odnose žalbe manjinskih žena i djevojaka, čija se individualna prava flagrantno krše usred liberalnih društava. S druge strane, nasilje pa i zločini nad ženama odvjetnici opravdavaju na sudovima 'kulturalnim' razlozima, odnosno 'običajima', relativizirajući i umanjujući nasilje i zločine.

Unatoč mnogim poznatim dokazima diskriminacije i ugnjetavanja žena u raznim (manjinskim) kulturama, ni jedan istaknuti zagovornik multikulturalnih grupnih prava nije primjereno i neposredno upozorio na zabrinjavajuću povezanost roda i kulture, pa odatle na neizbježan sukob feminizma i multikulturalizma. Kymlicka, doduše, pravo na grupnu autonomiju (potrebnu zbog osjećaja samopoštovanja članova grupe i 'sigurne kulturne strukture' kao konteksta za razvijanje individualnih sposobnosti izbora dobra života) uvjetuje liberalnim unutargrupnim odnosima. Problem je u tome što takvih grupa, koje ispunjavaju taj uvjet, ima vrlo malo, ističe Okin. "Premda one ne moraju nametati svoja vjerovanja i prakse drugima, i premda može izgledati da poštuju temeljne građanske i političke slobode žena i djevojaka, mnoge kulture, osobito u privatnoj sferi, ne postupaju s njima jednako brižno i s poštovanjem kakvo se iskazuje muškarcima i dječacima, niti im dopuštaju uživati u istim slobodama. Diskriminacija i kontrola slobode žena prakticira se, u većoj ili manjoj mjeri, u gotovo svim kulturama, prošlim i sadašnjim, osobito u religijskim i onima koje smjernice ili pravila kako živjeti u suvremenom svijetu traže gledajući unatrag – u drevnim tekstovima i duboko štovanim tradicijama" (Moller Okin, 1999., 21). Za razvitak samopoštovanja i samocijenjenja barem je isto toliko važno naše mjesto unutar naše kulture. Stoga je umjesno pitati usađuje li nam i nameće naša kultura društvene uloge. U

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

mjeri u kojoj je kultura neke djevojke patrijarhalna, njezin je zdrav razvitak u oba pogleda ugrožen.

Ukratko, ni na koji način nije, s feminističkoga gledišta, samorazumljivo da su manjinska grupna prava 'dio rješenja'. Štoviše, ona mogu problem i pogoršati. U situaciji koja je tipična za ovu raspravu, kad imamo patrijarhalniju manjinsku kulturu u manje patrijarhalnom društvenom okruženju, nikakav poziv na samopoštovanje i slobodu, a time i očuvanje takve manjinske grupe, ne izražava jasan interes ženskih članova. Upravo obratno, podržavanjem preživljavanja patrijarhalnih kultura, multikulturalizam samo produžuje patnje žena u njima. Za njih bi bilo bolje da se članovi njihove kulture integriraju u manje seksističko većinsko društvo ili, još bolje (čemu Okin daje prednost), da se njihova kultura potiče na unutarnje promjene u smjeru veće jednakosti žena. Unatoč kritikama koje su joj u međuvremenu upućene, Okin je ovu svoju poziciju još i zaoštrila u svom novijem radu (2002.).

OBRANA MANJINSKIH (NEZAPADNJAČKIH) KULTURA I MULTIKULTURALIZMA

Najprije ćemo ukratko iznijeti obranu ili barem prigovore na prve dvije vrste feminističke kritike multikulturalizma, a potom se temeljnije posvetiti raspravi oko treće.

Fraserina tvrdnja da je multikulturalizam inkompatibilan s transformativnom socio-ekonomskom politikom (koja traži restrukturiranje ekonomskoga sustava), nije uvjerljiva, tvrde Iris Young i Ranjoo Herr. Young (1998.) dokazuje da zahtjev za pravo priznavanje kulture i identiteta nije nužno suprotstavljen težnji za ekonomskom jednakošću. Proturječnosti proizlaze iz same Fraserine konceptualizacije dualističkoga modela afirmativnih i transformativnih sredstava društvenoga napretka koji se međusobno (nužno) pobijaju. Riječ je o tome, kaže Herr (2004., 78-79), da su kultura i politička ekonomija u načelu dvije različite razine društvene stvarnosti. U slučaju priznavanja, promoviranje grupne diferencijacije tiče se kulturnih grupa, dok se preraspodjela odnosi na podrivanje grupne diferencijacije među klasnim ili ekonomskim grupama. Premda u naravi postoji znatno preklapanje između kulturno degradiranih i ekonomski obespravljenih grupa, one nisu potpuno istovrsne.

Optužba za esencijaliziranje kulturnih identiteta također ne stoji, barem što se tiče nekih poznatih teoretičara multikulturalizma, koji eksplicitno odbacuju i sami kritiziraju ne samo takva shvaćanja nego i politiku utemeljenu na njima. Tu je riječ prije svega o postmodernom feminizmu koji poziva na 'dekonstrukciju' (esencijaliziranih) identiteta. Takav pristup, međutim, dolazi u sukob, kako upozorava Ranjoo Herr (2004.,

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

80-81), s rasno-etničkim feministicama u njihovu nastojanju da svoje političke pokrete organiziraju oko 'identiteta'. One su, naime, spoznale da, uz zajedničku rodnu poziciju koju dijele s bijelim ženama, socijalnu nepravdu trpe i zbog svoga rasnog ili etničkog pripadništva (što ih približava multikulturalizmu). Njihovo iskustvo tlačenja specifično je za ljude čija su tijela (*flesh*) rasizirana i etnizirana od širega društva.

Problem je u tome što postmoderne feministice iz točne pretpostavke da socijalna lokacija ne određuje (u smislu cementiranja) nečiji identitet (u ovom slučaju članica rasno-etničkih grupa) olako zaključuju da nema nikakve bitne veze između njih. Hoće se reći da ni jedan identitet nije stalan i nepromjenljiv, pa stoga svatko slobodno bira između višestruke ponude identiteta u nekom konkretnom društvenom okruženju. Međutim, socijalna lokacija ipak je u stanovitoj mjeri (*casually*) relevantna za naša iskustva, ističe Herr, te utječe na formiranje našega identiteta, koji zauzvrat ima kritičnu ulogu u organizaciji daljnjih iskustava. "Za one čija se stvarnost sastoji od tlačenja i diskriminacije zahvaljujući svojim pripisanim obilježjima, kao što su 'rasa', etnicitet ili kultura, jedan od najučinkovitijih načina otpora tlačenju jest zahtjev za priznavanje i reevaluaciju iskrivljeno priznatih (*misrecognized*) aspekata njihove socijalne lokacije. Nasuprot tome, politici dekonstrukcije, koja poziva na demontiranje raznolikih identiteta, nedostaje materijalne učinkovitosti. Rastapanje različitosti među ženama, i zapravo svim ljudima, rezultirat će paradoksalno u univerzalizaciji koja sve nas svodi na fragmentirane, marginalizirane, liminalne (*liminal*) postmoderne 'mozaike'. Posljedica je i zamagljivanje distinkcije između 'potlačenog' i 'tlačitelja'. Dekonstruktivske strategije koje pozivaju na brisanje iskrivljeno priznatih aspekata našega identiteta, umjesto neposredna hvatanja ukoštac s iskrivljenim priznavanjem, samo će privremeno prekriti napetosti koje će ponovno izbiti kasnije, na različit, ali možda eksplozivniji, način" (Herr, 2004., 81).

Feministička kritika grupne autonomije manjkava je, slaže se i Spinner-Hallev (2001., 84-85), zbog svoga odbijanja da razlikuje potlačene i nepotlačene grupe. Ona podrazumijeva normalni model liberalnoga državljanstva: građani glasaju i imaju određena druga prava, a država ima puni autoritet nad svojim državljanima. Taj je model, međutim, slijep na mogućnost da država može nejednako postupati prema pojedinim grupama, odnosno da može tlačiti (neke) manjinske grupe. Zato se autor zalaže za model koji kombinira pravdu na temelju individualnih prava i jednakosti za sve, s protutežom protiv nepravde koju bi država mogla nanijeti (nametanjem reformi) deprivilegiranim manjinskim grupama, zbog čega

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

moraju imati neka posebna (grupna) prava. Autor posebno odbacuje feminističku kritiku integrativnoga multikulturalizma, jer, po njegovu sudu, malo multikulturalističkih teorija podržava posebna prava grupa za moguću diskriminaciju. K tome, liberalni demokratski kontekst, gdje se integrativni multikulturalizam obično ustanovljuje, ima snažan liberalizirajući učinak na imigrantske grupe podupiranjem individualne autonomije i obeshrabrivanjem nejednakosti.

Slijedi niz odgovora Okin (i sličnim kritikama multikulturalizma), najprije iz publikacije *Je li multikulturalizam loš za žene?* W. Kymlicka (1999., 31-34) se načelno slaže s njezinim osnovnim postavkama – da liberalno egalitarni (ali i feministički) pristup multikulturalizmu mora pažljivo razmotriti međugrupne nejednakosti, posebno rodne, u ispitivanju legitimnosti manjinskih grupnih prava. Pravda unutar etnokulturnih grupa jednako je važna kao pravda između njih. Ako pomažu unapređenju pravde između etnokulturnih grupa, grupna su prava opravdana, ali nisu dopustiva ako stvaraju ili pogoršavaju rodne nejednakosti unutar grupe. Liberali, dakle, načelno mogu podržati vanjsku zaštitu grupa i istodobno odbaciti unutarnja ograničenja slobode pojedinaca, oko čega je, čini se, Okin duboko skeptična. Odatle je sklona u multikulturalizmu vidjeti prije prijetnju feminističkim dostignućima u emancipaciji žena nego saveznika u borbi za inkluzivniju socijalnu pravdu. Ona, s pravom, pokazuje kako liberalne teorije, eksplicitno ili implicitno, operiraju s pretpostavkom da su građani-državljeni muškarci, ne pitajući se koje bi vrste institucija ili načela birale žene. No, isto tako, kaže Kymlicka, one pretpostavljaju jedinstveni jezik i nacionalnu kulturu, koju dijele svi građani, ne pitajući se za preferencije etnokulturnih manjina. U oba slučaja liberalizam je (bio) slijep prema dubokim nepravdama koje ograničuju slobodu i štete samopoštovanju i žena i članova manjina, a to znači da feminizam i multikulturalizam osporavaju liberalizam zbog istoga temeljnog ograničenja. Napokon, jedan i drugi predlažu slične lijekove za nepravde: posebna grupna prava. Stoga nije korektna njezina kritika da manjine uživaju grupna prava 'nedostupna ostatku stanovništva', kada to istodobno vrijedi za žene. Grupno-diferencirana prava traže i druge grupe (homoseksualci i lezbijke), sa sličnim argumentom da jednakost nejednakih, nasuprot ortodoksnoj liberalnoj pretpostavci, zahtijeva različit, a ne isti, tretman. Zato, smatra autor, feminizam i multikulturalizam mogu biti saveznici u borbi za inkluzivniju koncepciju socijalne pravde.

Okin je zabrinuta da bi sadašnje pomodno gledanje na multikulturalizam moglo zamaglit stariju borbu za rodnu jednakost. To je točno za neke multikulturaliste, kao što je točno

da su neke feministice slijepe za kulturne razlike. Bilo bi svakako pogrešno misliti da borba protiv rodne nejednakosti unutar etnokulturnih grupa pretpostavlja poricanje ili umanjivanje razmjera nepravde među grupama.

Okin je s pravom zabrinuta za krhka dostignuća feminizma pred naletom grupnih prava, slaže se Bonnie Honig (1999., 36). Nije nemoguće zamisliti da se potonja mogu uskoro protegnuti na kulturne i vjerske grupe, dok praktički sve grupe ne budu pokrivene, na ovaj ili onaj način, nekom vrstom kulturnoga izuzeća. No, s druge strane, feministice ne bi smjele upasti u desničarsku nacionalističku ksenofobiju, koja blokira svaki pokušaj razumijevanja drugačijih kultura. Kultura je ipak nešto složeniji fenomen nego što proizlazi iz Okinina svođenja na patrijarhalnu vladavinu moćnih muškaraca nad ranjivim ženama. Svuda postoje brutalni muškarci (i žene). Čini li ih kršćanstvo, židovstvo ili islam brutalnima?

Azizah Al-Hibri (1999., 45) upozorava da u patrijarhalnom sustavu,⁶ muškarci tlače druge muškarce, a ne samo žene. Zbog toga, okončanje takva sustava dobro je ne samo za žene nego za cijelo čovječanstvo. Štoviše, vrh piramide u nekom patrijarhalnom sustavu može biti popunjen i s muškarcima i sa ženama (Margaret Thatcher je dobar primjer), a da se njegova patrijarhalna priroda ne mijenja.

Okin tvrdi da su 'žene' najčešće žrtve religijskih praksi. No može li se stvarno govoriti o 'ženama' kao jedinstvenoj, monolitičkoj kategoriji, pita se Sander Gilman (1999., 55). Njezina 'žena' koja trpi patrijarhalnu vladavinu 'religije' slična je po svojoj univerzalističkoj aspiraciji prosvjetiteljskoj konstrukciji 'čovjeka' (koju je doveo u pitanje još T. Adorno). Od ignorancije praznovjerja moraju je spasiti 'zapadne' žene. No žene su nesumnjivo diverzna grupa, kao što to, uostalom, feministice dokazuju više od desetljeća. Sama tvrdnja da zapadne (ili pozapadnjačke), buržoaske (bije)le žene mogu govoriti u ime svih žena žestoko je osporavana barem na konferenciji UN-a o statusu žena u Najrobiju.

Za Abdullahi An-Na'im (1999., 59-64) pitanje je, pak, da li liberalne teoretičarke u Sj. Americi i Zapadnoj Europi jasno razumiju značenje kulturnoga članstva u manjinskim kulturama zapadnih društava kao dnevno egzistencijalno iskustvo, a ne tek kao puku teorijsku konstrukciju. Ako ohrabruju mlade žene da se odreknu integriteta i kohezije svoje vlastite manjinske kulture, mogu li im onda pomoći da održe identitet i ljudsko dostojanstvo i bez nje?

Slaže se u temeljnoj ocjeni da sve kulture diskriminiraju žene, ali se razlikuje od Okin u tome što je zanima mogućnost sveukupne strategije zaštite svih ljudskih prava diljem svijeta. Želi naglasiti da u težnji za prevladavanjem diskriminaci-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

je na temelju spola treba izbjegavati ohrabrivanje diskriminacije na rasnoj, vjerskoj, jezičnoj ili nacionalnoj osnovi. Okin se u svom pristupu ne osvrće na ekonomska i socijalna prava, premda su ona važna racionala kad se zahtijevaju grupna prava. Ona pred manjinske kulture zapravo postavlja ultimatum: ili da se promijene u smislu postizanja rodne jednakosti (barem do razine do koje je ona ostvarena u većinskoj kulturi), ili da odumru ('become extinct'). Međutim, ništa ne kaže kakve, osobito u potonjem slučaju, posljedice mogu očekivati njihovi (bivši) članovi.

Zanimljivo je primijetiti da Okin spremno prihvaća postojeće stanje rodničkih odnosa u svojoj većinskoj kulturi kao relativno zadovoljavajuće, ostavljajući joj potrebno vrijeme za daljnja unapređenja. "Ja ne pokušavam sugerirati, naravno, kaže An-na'im, da se rodna diskriminacija ili kršenje nekih drugih ljudskih prava treba dopustiti bilo većini ili manjini zato što netko vjeruje da za to ima mandat svoje kulture. Posebno naglašavam da svi zastupnici ženskih prava moraju nastaviti pažljivo ispitivati i kritizirati rodnu diskriminaciju bilo gdje u svijetu, a ne samo u zapadnim zemljama. No taj cilj mora se provoditi na načine koji njeguju sva ljudska prava, s osjećajem i poštivanjem identiteta i dostojanstva svih ljudskih bića, bilo gdje ... Dok je, na primjer, rodna jednakost ozbiljan problem u nekim manjinskim kulturama u SAD-u, rasizam te ekonomska i socijalna prava velik su problem za većinsku kulturu." Samo ako se američki zagovornici ljudskih prava istodobno hvataju ukoštac i s tim svojim internim ljudskim pravima, mogu steći moralni kredibilitet za ohrabrivanje takva diskursa među manjinama i drugdje u svijetu.

Okin s pravom upozorava na sukob grupnih i individualnih prava, barem u slučaju rodne jednakosti. To samo znači da se njihov koncept i konkretan sadržaj treba raščistiti u odnosu na druga prava i interese. Uostalom, postoje i sukobi između pojedinih individualnih prava, kao što je, primjerice, razvidno iz rasprave o granicama slobode izražavanja vezanim za 'govor mržnje'. Čak i o čvrsto ustanovljenim građanskim pravima, kao što je, recimo, pravo na pobačaj, uvijek se iznova pregovara između suprotstavljenih interesnih grupa. Napokon, 'unikulturalizam' nesumnjivo ima svoje vlastite probleme, i za žene i za muškarce, dječake i djevojčice, pojedince i zajednice. Stoga sve dok ne možemo izvršiti obećanja koja proizlaze iz kritike multikulturalizma, trebamo raditi na tome da maksimiziramo njegove koristi i smanjimo, ako već ne možemo eliminirati, njegove nedostatke, zaključuje autorica.

Današnji liberali uglavnom su tolerantni prema neliberalnim zajednicama, ali ih muči činjenica da neke od njih prakticiraju neke običaje koji krše važne liberalne vrijednosti. O

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

tome gdje povući granicu postoje razni prijedlozi, primjećuje Parekh (1999., 69-74). Za Okin, kao i Kymlicku, manjinske kulture trebaju uživati pravo na autonomiju samo ako poštuju 'osnove liberalizma', među kojima je svakako jednakost spolova. Premda se slaže s osudom nekih ekstremnih kulturnih praksi, ovaj istaknuti teoretičar multikulturalizma ne smatra uvjerljivim njezine argumente i teorijski okvir. Naime, upravo zbog usredotočenosti na takve izdvojene problematične slučajeve Okin nije izbjegla tendenciju da na temelju njih olako sudi o drugim kulturama. Drugo, postoje razne struje liberalizma i teško da ikoja može polagati pravo na isključivu istinitost i prihvaćanje svih liberala, pa i na 'osnove' liberalizma. Čak i ako se možemo složiti oko nekih temeljnih vrednota liberalizma, one nikako nisu očite same po sebi i izvan kritike. Onaj tko ih zagovara, pa tako i Okin, mora pokazati zbog čega ih treba podržavati, posebno u odnosu na neliberale koji odriču njihovu vrijednost. Inzistiranje na tome da se 'oni' moraju pridržavati naših vrijednosnih 'osnova' izlaže nas istoj osudi za fundamentalizam koju mi upućujemo njima.

Njezin pristup otvara i drugu vrst problema. Ako se od manjinskih kultura treba zahtijevati prilagodba temeljnim liberalnim vrijednostima, nema razloga da se zaustavimo na jednakosti spolova. Može se, jednako konzistentno, od njih tražiti da poštuju i druge temeljne liberalne vrijednosti, kao što su autonomija, individualizam, izbor, sloboda govora i otvorena unutarnja rasprava. To zapravo znači da se manjinske kulture trebaju poštivati samo ako postanu liberalne, a time se pokazuje stvarno nepriznavanje njihova identiteta i poriče liberalno načelo snošljivosti. Zato treba povući finu liniju između poštivanja različitosti drugih kultura i zahtijevanja da se prilagode minimalnim vrijednostima.

Dalje, u nekim društvima žene se doista tretiraju kao inferiorne dok su mlade i neudane, ali su duboko cijenjene, pa čak uživaju i prednost pred muškarcima kada ostare, postanu bake, ističu se smjernim životom ili izražavaju neuobičajene kvalitete. Stoga je jedinstveni koncept 'žene' pojednostavnjena apstrakcija koja ne omogućuje razumijevanje različitih statusa, uloga i moći žena u pojedinim kulturama.

Postoji i problem samopercepcije žena. Ako neke ne dijele feminističke poglede, bilo bi patronizirajuće i pogrešno smatrati ih sve žrtvama kulturno generirane lažne svijesti. Kako inače objasniti pojavu da je nedavno u V. Britaniji nekoliko vrlo obrazovanih žena prešlo na islam i na neke aspekte tradicionalnoga judaizma, ili pak slobodno opredjeljenje za *hijab* nekoliko muslimanskih djevojaka u Francuskoj i Nizozemskoj? Okin, poput Kymlicke i drugih liberala, ne uspijeva shvatiti prave razmjere multikulturalističkog izazova i prilike koju

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

pruža liberalizmu za produbljivanje i obogaćivanje svoga samorazumijevanja. Ona polazi od liberalizma kao samoevidentne istine, pa se cijeli problem uglavnom svodi na njegovu prilagodbu manjinskim kulturama, odnosno na pitanje grupnih prava, kao tobože biti multikulturalizma. Premda nespretno nazvan, multikulturalizam je upravo izraz revolta protiv liberalne hegemonije i samoispravnosti. Stoljećima su, naime, liberalni pisci tvrdili da su njihove vrijednosti transkulturalne i univerzalno moralno primjenljive jer predstavljaju jedini istinski racionalan način organiziranja ljudskoga života. Umjesto liberalne teorije multikulturalizma, u kojoj liberalizam hegemonistički određuje parametre za neliberalne kulture, potrebna nam je multikulturalistička teorija liberalizma koja vrednuje i velike liberalne vrijednosti i dostignuća i njegova (kulturalna) ograničenja, zaključuje Parekh.

Što ako 'kultura' nije toliko isključivo ovisna o tlačenju žena, pita se retorički Saskia Sassen (1999., 77). Iz vlastita iskustva rada sa siromašnim imigrantskim (latinoameričkim) grupama u SAD-u došla je do spoznaje da je ugnjetavanje muškaraca i dječaka u nekim slučajevima (na poslu, u školi) toliko bezobzirno da im manjinska kultura služi kao instrument kako da se nose s dominantnom kulturom ili za bijeg od nje. To može probuditi oblike solidarnosti između muškaraca i žena koja im pomaže u preživljavanju u neprijateljskoj ili diskriminirajućoj kulturi. Slično, u SAD-u i Njemačkoj, u odnosima domaćih žena srednje klase i njihovih imigrantskih sluškinja, bol i ogorčenost potonjih pomiče se 'od unutarkulturne rodne nejednakosti prema međukulturnoj dinamici dominacije/diskriminacije.' "Pod uvjetima takve interkulturalne napetosti i diskriminacije, kulturalna afirmacija nije naprosto način očuvanja unutarkulturne rodne nejednakosti, pa se analiza kulture ne može analitički usredotočiti isključivo na organizaciju roda, čak i kad je potonji enormno važan."

Homi Bhabha (1999., 81-3) zamjera Okin, između ostalog, što svoj prikaz rodni uloga u imigrantskim zajednicama uvelike izvodi na temelju evidencija o sudskim procesima u kriminalnim slučajevima tzv. 'kulturalne obrane' (kada se okrivljenici i njihovi odvjetnici pozivaju na kulturalnu uvjetovanost počinjenoga djela), objavljenih mahom u jednim novinama (*Times*). Zato je u opasnosti da producira monolički diskurs kulturalnih stereotipa, odnosno da svoju 'liberalnu' agendu artikulira bez sjenke samosumnje, s gorljivošću koja podsjeća na kolonijalistički civilizacijski misionarizam.

Ne osjećam se krivim, izjavljuje Joseph Raz (1999., 97-108) misleći na Okin, za optužbu zbog zagovaranja zaštite distinktivnih kultura, bilo da se njihovo postojanje smatra bezuvjetnim dobrom po sebi ili dobrom uvjetovanim željom njihovih

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

članova da se one sačuvaju. K tome, premda pod stanovitim okolnostima grupe trebaju imati kolektivna prava, on ne smatra da su ona osobito važan argument za multikulturalizam ili da imaju važnu ulogu u multikulturalističkim politikama. Nasuprot namjeri koju je deklarirala, njezina zabrinutost ima zapravo malo veze s grupnim pravima, tvrdi Raz. 'Kulturne obrane' koje odbija tiču se, naime, pojedinaca.

Ako se 'multikulturalističke mjere' trebaju poduzeti samo s obzirom na kulturne grupe koje prihvaćaju i provode odgovarajući stupanj tolerancije i slobode – i to prema vlastitim članovima i prema drugima – ni jedna ne ispunjava uvjete. Okin u tome ima pravo. Ali ni 'mi' se onda ne bismo kvalificirali. Ako taj mutni 'mi' uključuje sve one koji nisu kandidati za korisnike posebnih multikulturalističkih mjera, tada smo mi homofobni i rasistički, ravnodušni prema siromašnima i deprivilegiranim, barem isto toliko, premda ne nužno na iste načine, kao sve te manjinske kulturne grupe. "No baš kao što mi ne bacamo sumnju na legitimnost djelovanja na očuvanju 'naše' kulture, jednostavno zato što je nepravedna prema ženama i mnogim drugima, tako mi ne bismo trebali bacati sumnju na legitimnost djelovanja na očuvanju drugih kultura, jednostavno zbog nepravdi koje su počinile."

Potreba da se prekine sa specifičnim kulturnim praksama, kao što su, recimo, dogovoreni (dječji) brakovi, ne bi se trebala uzeti kao dovoljan razlog odricanja poštivanja i opće podrške grupi koja ih prakticira. Zato Raz predlaže da razlikujemo opće mjere u multikulturalističkom duhu od mjera koje su odgovorne za ugnjetavanje i kršenje osnovnih građanskih prava. Okin se uglavnom usmjerava na primjere ove druge vrste. Među tipične opće mjere možemo spomenuti osiguranje školovanja za članove kulturnih manjina koje im omogućuju učenje vlastita jezika, kulture i religije; podupiranje kulturnih institucija; i, možda i najvažnije, unapređenje razumijevanja i prihvaćanja kulturnih različitosti među cijelim stanovništvom. Potreba za osjetljivim multikulturalističkim mjerama proizlazi iz dvojbi koje stvara nesavršena stvarnost. One predstavljaju najmanje lošu politiku, a ne trijumfalno novo otkriće.

Govoreći vjernicama i vjernicima da njihove religije nemaju što pozitivno pridonijeti borbi za pravednost, a možda ni životu općenito, Okin otuđuje potencijalne saveznike. Osim toga, time negira intrinzičnu vrijednost religijskog iskustva. Mogućnost potrage za dobrim životom na vjerski način jedna je od sloboda koja svakako zaslužuje zaštitu liberalne države. To ne znači da su religijske koncepcije dobra bolje od sekularnih, nego samo da su jednako razumne i legitimne da ih građani mogu slobodno provoditi. Čak i kad bismo bili u-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

vjereni da je religija zapravo praznovjerje (kako, čini se, drži Okin), dužni smo pokazati dovoljno poštovanja prema svojim sugrađanima koji mogu imati potpuno drugačije mišljenje.

Okinina kritika multikulturalizma s feminističkoga gledišta, primjećuje Herr (2004., 83-87), empirijski počiva ponajprije na medijski razglašenim ekstremnim slučajevima sudskih 'kulturalnih obrana'. Međutim, tu je riječ o ovlastima dominantnoga društva, odnosno njegova sudstva, u određivanju kontura neke manjinske kulture, a ne o obranljivim koncepcijama multikulturalizma. No predodžba o jednoj takvoj kulturi, koja proizlazi iz dopuštanja određenih problematičnih i osporavanih praksi kao 'kulturnih', upravo je monolitička i esencijalizirana po svome duhu. Po analogiji, mogli bismo u-manjivanje krivnje za počinjene zločine zbog stresnih događaja u nečijem životu, što se također uzima u obzir na američkim sudovima, i to članovima većinskog društva, proglasiti tipičnim obilježjima američke kulture.

Dok su, dakle, 'kulturalne obrane' empirijski argumenti, ali bez reprezentativne težine, svoju tezu da multikulturalizam samo razjaruje patnje manjinskih žena u privatnoj sferi Okin uopće ne potkrepljuje nekim ozbiljnim nalazima ili uvidima u njihov stvaran život. Doduše, ona upozorava na ekstremne običaje kao što je klitoridektomija, 'vjenčanje otmičom', poligamija i prisilni dječji brakovi. Istina je da se to prakticira, ali svakako u mnogo manjoj mjeri i užim sekcijama etničkih i rasnih grupa nego što to Okin pretpostavlja, tvrdi Herr. Ona i ne pokušava te i druge važnije kulturne prakse manjinskih grupa staviti u njihov kulturni i historijski kontekst i tako ih bolje razumjeti. Umjesto toga, jednostavno pretpostavlja da su žene u rasnim i etničkim zajednicama potpuno podčinjene pomoću svojih kultura, pri čemu se prikazuju stereotipski kao bespomoćne žrtve, lutke bez volje i mogućnosti da svoje stanje osvijeste (lažna svijest) i poboljšaju. Takva je slika upotpunjena esencijaliziranom predodžbom o njihovim kulturama kao nazadnim i statičkim, usmjerenim na očuvanje (patrijarhalne) tradicije, bez imalo unutarnjih impulsa za napretkom. Općenito, upozorava Herr (2004., 88), "univerzalističko stajalište, bilo liberalno ili socijalističko, feminističkih teoretičarki glavne struje moralno je sumnjivo, jer ono zapravo replicira kolonijalni preziran pogled (*gaze*) na kulture Trećega svijeta kao stagnantne, nazadnjačke i opresivne, a na narode Trećega svijeta kao djetinjaste, lakovjerne i bez sposobnosti djelovanja (*agency*)".

Ako Okin ima pravo da su žene u rasnim i etničkim zajednicama potpuno podjarmljene pomoću svojih kultura, logično je očekivati da one prema njima osjećaju malo privrženosti ili naklonosti te da će se ako im se pruži prilika, rado

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

osloboditi njihovih okova i prigrliti dostignuća liberalizma, barem glede rodne jednakosti. Paradoksalno, međutim, ističe Herr (2004., 89-91), mnoge od njih imaju ambivalentne stavove o životu na Zapadu, i to u najboljem slučaju, a u najgorim nedvosmisleno su neprijateljski raspoložene spram vanjskih kritičara vlastitih patrijarhalnih kultura, i to i one feminističke i drugih provenijencija. Svoje oponiranje takvoj kritici najodlučnije su izrazile pojedine teoretičarke i aktivistice raznih manjinskih rasnih zajednica, zagovarajući prava indigenih naroda, uključujući samoupravu. One jasno ističu da njihovo pripadništvo narodima koji trpe posljedice kolonijalizma uvjetuje njihov odnos prema kulturi. One kulturu, naime, doživljavaju kao 'širu realnost' nego što su 'ženska prava'. Ostvarenje potonjih moguće je tek nakon obnove njihovih kultura. To više što neke od tih manjinskih teoretičarki i aktivistica vjeruju da su njihove pretkolonijalne kulture već bile dosegle stanovitu rodnu jednakost, ili barem nešto tome blizu, prije nego što su onečišćene seksističkim kolonijalističkim nametanjima.

Neke afroameričke i chicano feministice također su odbacile 'rješenja' za rodnu nejednakost kako su je ponudile feministice središnje matične struje. Potonje jednostavno vide sve žene kao žrtve patrijarhalnosti, toga zajedničkoga neprijatelja, nekritički univerzalizirajući iskustva bijelih žena srednje klase. Tako ne samo što ušutkuju nego i pogrešno objašnjavaju iskustva onih prvih. Neke ih manjinske žene smatraju čak sudionicama u obnavljanju europskih rasističkih i imperijalističkih tvrdnji upravo uz pomoć njihova feminizma.

Možda je najbolji lakmus papir za feminističku kritiku multikulturalizma reakcija imigrantskih žena raznih rasno-etničkih grupa doseljenih u zapadne demokratske zemlje (na koje Herr uglavnom ograničuje svoju analizu). One, naime, stoje na svojevrsnom raskršću između svojih neliberalnih i zapadnih liberalnih kultura. U situaciji su, dakle, gdje je kontrast kultura glede rodne (ne)jednakosti oštar i razvidan. Da li te žene, dakle, kao što Okin vjeruje, žele preobraćanje na liberalizam i odumiranje svojih patrijarhalnih kultura ponajprije u obiteljskim odnosima? Njihove predstavnice dokazuju da je odgovor na to pitanje prije ambivalentan i negativan nego pozitivan, kaže Herr (2004., 92-94), referirajući se na nekoliko dobro utemeljenih radova teoretičarki iz etničko-rasnih imigrantskih grupa. Manjinske žene cijene svoje tradicionalne obiteljske strukture zbog 'etike kolektivismu i suradnje', koja im pomaže naspram prevladavajućeg individualizma i materijalizma dominantne kulture (u SAD-u).

Pokazuje se da tradicionalne etničke i rasne kulture imaju prije svega intrinzičnu vrijednost za svoje pripadnice,

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

jer im pripada ključna uloga u formiranju njihovih identiteta. Ljudi ne moraju biti svjesni svoga kulturnog identiteta sve dok se ne sudare s 'drugom' kulturom. Rasno-etničke grupe koje prebivaju na Zapadu nalaze se, međutim, baš u situaciji u kojoj su prisiljene priznati kulturnu dimenziju svoga identiteta kroz svoje iskustvo rasizma i kulturnog imperijalizma. U nastojanju da održe svoje samopoštovanje, one moraju odbaciti iskrivljena gledanja dominantnoga društva na svoje kulture i postaviti zahtjev da se njihove prezrene kulturne vrijednosti priznaju kao njihove vrline. Drugi je način postizanja samopoštovanja puna asimilacija, koja je bila otvorena i dohvatljiva opcija, primjerice, za južnoeuropske i istočnoeuropske imigrante u SAD-u na početku 20. stoljeća, ali ne i za 'vidljive', rasne manjine, kako to pokazuje tragično iskustvo crnaca u istoj zemlji, te indigenih naroda u koloniziranom Novom svijetu.

Drugo, kultura ima strategijsku vrijednost za rasno-etničke žene, kaže dalje Herr, jer njezine vrijednosti i institucije funkcioniraju kao zaštitna oграда od raznih tlačenja s kojima se suočavaju u dominantnom društvu. Njihova rodna podčinjenost u patrijarhalnim obiteljima samo je dio širega obrasca nejednakih socijalnih odnosa. Poput drugih rasno-etničkih žena, imigrantice su također izložene 'višestrukoj ugroženosti'. Uz seksizam, to je rasizam, kulturni imperijalizam i ekonomska eksploatacija. Herr zaključuje da unatoč relativnom poboljšanju položaja u odnosu na muškarce, zahvaljujući svojoj novoj ekonomskoj moći (zaposlenje) i opadajućem statusu muškaraca, većina rasno-etničkih imigrantica, čini se, doživljava svoje migracijsko iskustvo Zapada prije štetnim nego blagotvornim, jer koristi nedovoljno nadoknađuju nepovoljna iskustva. U uvjetima rasizma, nesigurnoga legalnog, političkog i ekonomskog položaja u zemljama primitka, obitelj funkcionira kao 'utvrda protiv rasnog i klasnog ugnjetavanja', osiguravajući svakom svom članu socijalno pa i ekonomsko utočište – unatoč patrijarhalnoj strukturi. Pitamo se: možda baš zahvaljujući (dobrim dijelom) njoj?!

ZAKLJUČAK

Mogli bismo zaključiti da su zapadne teoretičarke glavne struje feminizma s pravom upozorile na ozbiljne opasnosti koje donosi multikulturalizam – s politikom grupnih prava i priznavanja čak i ekstremnih 'kulturnih' praksi – za socijalnu poziciju i perspektive žena, pripadnica rasno-etničkih manjinskih zajednica u zapadnim liberalnim imigracijskim društvima. Pri tome su, s jedne strane, reducirale vrlo različite koncepcije multikulturalizma na esencijalističku politiku identiteta i grupnih prava i time promašile ozbiljniju raspravu oko

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

multikulturalizma. S druge su strane olako upale u staru prosvjetiteljsku zamku univerzaliziranja vlastite socijalne lokacije, interesa i pogleda na sve žene, ignorirajući različita rasna, klasna i kulturna iskustva manjinskih žena. One, naime, upravo zbog sebe samih legitimno teže (i zapravo su prisiljene) da se mobiliziraju oko svojih kulturnih identiteta, u čemu im se multikulturalizam nadaje kao prirodni saveznik. Pokroviteljski pristup zapadnjačkih feministica prema stereotipnim predodžbama manjinskih žena kao bespomoćnih žrtava, kojima su njihove kulture isprale rodnu svijest, zastupnice potonjih, čini se, sve više vrijeđa i odvaja od glavne struje feminizma.

BILJEŠKE

¹ "Velike knjige" je termin kojim se označuje etablirana tradicionalna lektira (Kanon) društvenih i humanističkih predmeta, a rabe ga feministice i drugi kritičari monokulturalizma, osobito postmodernističke i dekonstrukcijske provenijencije. To je literatura koju su nam, od antičkih Grka do modernih Europljana, namrli bijeli muškarci. Kritičari dovode u pitanje njihovu univerzalnu i bezvremensku vrijednost i traže uvođenje u obrazovanje (i) djela autorica te pisaca nebjelačkih i neeuropskih kultura.

² Pod feminizmom autorica misli na vjerovanje da žene ne bi trebale biti deprivilegirane zbog svoga spola, da bi im trebalo priznati ljudski dignitet jednak muškarcima i da bi trebale imati priliku živjeti ispunjavajuće i slobodno izabrane živote kao i muškarci (Moller Okin, 1999., 10).

³ Žensko obrezivanje, koje može biti različitoga stupnja, 'kulturalno' se brani potrebom osiguranja djevičanstva prije braka i vjernosti nakon udaje, svodeći ženin seksualni život na bračne obaveze, bez mogućnosti uživanja u njemu.

⁴ Dok ovo pišem, HTV je objavio optužbe protiv jednoga od dvoje romskih mladoženja u Zagrebu zbog obljube maloljetnice. On i njegov brat, naime, oženili su se, po dogovoru njihovih roditelja, dvjema romskim djevojčicama/djevojkama iz bugarske romske obitelji, obje maloljetne (mlađa je imala tek 14 godina).

⁵ Kada je američki Kongres 1996. donio zakon kojim se kriminalizira klitoridektomija, neki su liječnici izrazili negodovanje, jer je riječ o 'privatnoj stvari', o čemu trebaju odlučivati liječnici, obitelji i djeca.

⁶ Na najapstraktnijoj razini, autorica definira patrijarhalnost kao 'hijerarhijski sustav u kojem kontrola dolazi s vrha'.

LITERATURA

Al-Hibri, A. Y. (1999.), *Is Western Patriarchal Feminism Good for Third World/Minority Women?*. U: J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* (str. 41-46), Princeton: Princeton University Press.

An-Na'im, A. (1999.), *Promise We Should All Keep in Common Cause*. U: J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* (str. 59-64), Princeton: Princeton University Press.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

Ayelet, S. (1998.), Group Identity and Women's Rights in Family Law: The Perils of Multicultural Accommodation, *The Journal of Political Philosophy*, 6: 285-305.

Bhabha, H. K. (1999.), Liberalism's Sacred Cow. U: J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* (str. 79-84), Princeton: Princeton University Press.

Fraser, N. (1998.), From Redistribution to recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age. U: C. Willet (ur.), *Theorizing Multiculturalism, A Guide to the Current Debate* (str. 19-49), Oxford: Blackwell Publishers.

Gilman, S. L. (1999.), "Barbaric" rituals? U: J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* (str. 53-58), Princeton: Princeton University Press.

Herr, R. S. (2004.), A Third World Feminist Defense of Multiculturalism, *Social Theory and Practice*, 30 (1): 73-103.

Honig, B. (1999.), My Culture Made Me Do It. U: J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* (str. 35-40), Princeton: Princeton University Press.

Kymlicka, W. (1999.), Liberal Complacencies. U: J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* (str. 31-34), Princeton: Princeton University Press.

Moller Okin, S. (1999.), Is Multiculturalism Bad for Women? U: J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* (str. 7-26), Princeton: Princeton University Press.

Moller Okin, S. (2002.), Mistresses of Their Own Destiny? Group Rights, Gender, and realistic Rights of Exit, *Ethics*, 112: 205-230.

Parekh, B. (1999.), A Varied Moral World. U: J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* (str. 69-75), Princeton: Princeton University Press.

Pollitt, K. (1999.), Whose Culture? U: J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* (str. 27-30), Princeton: Princeton University Press.

Raz, J. (1999.), How Perfect Should One Be? And Whose Culture Is? U: J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* (str. 79-84), Princeton: Princeton University Press.

Sassen, S. (1999.), Culture Beyond Gender. U: J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women?* (str. 76-78), Princeton: Princeton University Press.

Spinner-Halev, J. (2001.), Feminism, Multiculturalism, Oppression and the State, *Ethics*, 112 (1): 84-113.

Young, I. M. (1998.), Unruly Categories: A Critique of Nancy Fraser's Dual Systems Theory. U: C. Willett (ur.), *Theorizing Multiculturalism, A Guide to the Current Debate* (str. 50-67), Oxford: Blackwell Publishers.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

Feminist Criticism of Multiculturalism

Milan MESIĆ
Faculty of Philosophy, Zagreb

A distinction among three types of feminist criticism of multiculturalism is proposed in the article. The first type warns that insistence on cultural diversity and its recognition as the most important issue of social justice obscures the more fundamental questions of material deprivation, exploitation and economic marginalisation. The second type is directed at 'identity policy', understood in the essentialist sense, according to which race, class, gender or culture ensures the basis of political interests and group unity. However, most of the discussion takes place regarding (Susan Moller Okin's) statement that multiculturalism in its support of group rights neglects the interests of women, moreover, that it undermines the achievements of women's emancipation in the West. Multiculturalists renounce all three accusations, although many generally agree that the liberal-egalitarian approach towards multiculturalism has to carefully consider intergroup inequalities, especially those generic in character, while examining the legitimacy of minority group rights. The article determines that western women-theoreticians of mainstream feminism have indicated with good reason the serious dangers brought about by multiculturalism – along with the policy of group rights and recognition of even extreme 'cultural' practices – for the social position and prospects of racial-ethnic (minority) women, at least in western liberal immigration societies. Therefore, on the one hand, they have reduced very different concepts of multiculturalism, some of which are explicitly critical of essentialist identity policy. On the other hand, they have fallen into the enlightenment trap of universalising their social location to all women, ignoring different racial and cultural experiences of minority women, which alienates the latter even more from mainstream feminism.

Key words: multiculturalism, feminism (mainstream), group rights, group autonomy, social justice, gender, culture, religion, racial-ethnic groups

Feministische Kritik des Multikulturalismus

Milan MESIĆ
Philosophische Fakultät, Zagreb

Im Artikel wird die Unterscheidung dreier verschiedener Arten feministischer Kritik am Multikulturalismus suggeriert. Die erste verweist darauf, dass durch das Festhalten an kultureller Unterschiedlichkeit und an ihrer Anerkennung als der wichtigsten Frage sozialer Gerechtigkeit die

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 15 (2006),
BR. 4-5 (84-85),
STR. 845-865

MESIĆ, M.:
FEMINISTIČKA KRITIKA...

grundlegenden Fragen der Ausgeschlossenheit vom Wohlstand, der Ausbeutung und wirtschaftlichen Marginalisierung verschleiert würden. Die zweite Kategorie sei auf die essenzialistisch aufgefasste 'Politik der Identität' ausgerichtet, wonach Rasse, Klasse, Geschlecht oder Kultur die Grundlage politischer Interessen und der Gruppenzugehörigkeit sicherten. Jedoch die meisten Diskussionen beriefen sich auf die Behauptung, dass durch den Multikulturalismus und dessen Eintreten für Gruppenrechte die Interessen der Frauen vernachlässigt würden, dass damit vielmehr die Errungenschaften der Frauenemanzipation im Westen unterhöhlt würden (Susan Moller Okin). Multikulturalisten streiten alle drei Vorwürfe ab, obwohl viele grundsätzlich darin übereinstimmen, dass ein liberal-egalitärer Zugang zum Multikulturalismus bei der Hinterfragung der Legitimität von Gruppen- und Minderheitenrechten mit großer Aufmerksamkeit an die Ungleichheiten verschiedener Gruppen herangehen muss, insbesondere wenn es sich um geschlechterbedingte Unterschiede handelt. Der Verfasser des Artikels stellt fest, dass die westlichen Theoretikerinnen des Mainstream-Feminismus zu Recht auf ernste Gefahren verwiesen haben, die der Multikulturalismus für die gesellschaftliche Stellung und die Perspektiven rassistisch-ethnischer Frauenminderheiten, zumindest in den Einwanderungsländern des liberalen Westens, mit sich bringt – man denke an die Politik von Gruppenrechten und die Anerkennung sogar extremer 'kultureller' Praktiken. Hierbei wurden jedoch die verschiedenen, voneinander abweichenden Konzeptionen des Multikulturalismus, von denen einige nachdrücklich die essenzialistische Politik der Identität kritisieren, einerseits sehr geschmälert. Andererseits fielen diese Kritikerinnen der aufklärerischen Universalisierung ihrer gesellschaftlichen Stellung zum Opfer, da sie ihre eigene Werte mit der aller Frauen gleichsetzten, dabei aber die andersartigen Erfahrungen von in Minderheiten lebenden Frauen, die anderen Rassen und Kulturkreisen angehören, nicht in Betracht ziehen. Letzteres wiederum entfremdet solche Theoretikerinnen immer mehr von der Hauptströmung des Feminismus.

Schlüsselwörter: Multikulturalismus, Feminismus (Hauptströmung), Gruppenrechte, Gruppenautonomie, soziale Gerechtigkeit, Geschlecht, Kultur, Religion, rassistisch-ethnische Minderheiten